

Az emberi gondolkodás és cselekvés ontológiai alapzatai¹

LUKÁCS GYÖRGY

1

A kísérlet, hogy egy előadás keretében valamelyest is megvilágítsuk e kérdés-komplexus akár legáltalánosabb elveit, kettős nehézségbe ütközik. Egyrészt kritikailag át kellene tekinteni a probléma mai állását, másrészt meg kellene mutatni — legalább alapstruktúrájában — egy új ontológia elvi felépítését. Hogy legalább a második, tárgyilag döntő kérdéssel némiképp megbirkózhassunk, le kell mondanunk az első kérdés még oly rövid kifejtéséről is. Mindenki tudja, hogy az utolsó évtizedekben abszolúte uralkodó volt a neopozitívizmus — régi ismeretelméleti tendenciák radikális továbbvitele —, amely elvileg elutasított minden ontológiai kérdésfeltevést mint tudománytalant. Méghozzá nemcsak a tulajdonképpeni filozófiai életben uralkodott, hanem a gyakorlat világában is. Ha valamikor komolyan elemezni fogják a jelenkor politikai, katonai és gazdasági vezetésének elméleti vezérmotívumait, meg fog mutatkozni, hogy ezeket — tudatosan vagy tudattalanul — a neopozitívizmus gondolkodási módszerei határozták meg. Ezen alapszik a neopozitívizmus csaknem korlátlan mindenhatósága; ha egyszer a valósággal történő szembesítése nyílt válsághoz vezet, az a szó legtagabb értelmében vett nagy forradalmasodást fog előidézni a politikai-gazdasági élettől a filozófia műveléséig. Mivel még csak e folyamat kezdetén vagyunk, elégedjünk meg ezzel az utalással.

Előadásunk nem foglalkozik az utolsó évtizedek ontológiai törekvéseivel sem. Megelégszünk a pusztá megállapítással, hogy ezeket rendkívül problematikusaknak tekintjük, és csak utalunk arra a fejlődésre, amelyen ennek az irányzatnak olyan ismert kezdeményezője, mint Sartre, ment át a legutóbbi időben, hogy legalább jelezzük a problematikát és irányát.

E problematika a marxizmushoz való viszonyban mutatkozik meg. Nagyon jól tudjuk, hogy a marxizmust a filozófia történetében ritkán tekintették ontológiának. Ez az előadás viszont azt a feladatot tűzi maga elé, hogy megmutassa: Marx tettének filozófiailag döntő mozzanata egy — Hegel logikai-ontológiai idealizmusát meghaladó — materialista történelmi ontológia körvonalainak mind elméleti, mind gyakorlati megrajzolása volt. Hegel előkészítő szerepe azon alapszik, hogy ő az ontológiát a maga módján mint történelmet fogta fel, amely — ellentétben a vallásos ontológiával — egy „alulról”, a legegyszerűbbtől „felfelé”, az emberi kultúra legbonyolultabb objektívációiig vezető szükségszerű fejlődéstörténetet körvonalaz. Természetes, hogy a hangúly eközben a társadalmi létre s annak termékeire került, mint ahogy

¹ Az 1968 szeptemberi bécsi filozófiai világkongresszusra készült, el nem hangzott előadás. — Szerk.

az is jellemző Hegelre, hogy az ember nála mint önmaga teremtménye jelenik meg.

Marx ontológiája eltávolítja hegeli előzményéből annak minden logikai-deduktív és fejlődéstörténetileg teleologikus elemét. Ezzel a materialista „talpraállítással” az egyszerű kezdet szintézisének is el kell tűnnie a folyamatot mozgató momentumok közül. Marxnál nem kiindulópont sem az atom — mint a régi materialistáknál —, sem — mint Hegelnél — az elvont lét mint olyan. Nála ontológiailag egyáltalán nincs efféle kiindulópont. Minden létezőnek mindig tárgyi létezőnek, mindig egy konkrét komplexus mozgató és mozgatott részének kell lennie. Mármint ez két alapvető következménnyel jár. Először is az egész lét nem más, mint egy történelmi folyamat, másodszor a kategóriák nem valami létezőről vagy keletkezőről tett kijelentések, nem is az anyag (ideális) formálóelvei, hanem magának az anyagnak mozgató és mozgatott formái: „létezési formák, egzisztencia-meghatározások”. Azáltal, hogy Marx radikális — a régi materializmustól is radikálisan eltérő — álláspontját sokszorosan a materializmus szellemében interpretálták, az a hamis elképzelés keletkezett, hogy Marx alábecsüli a tudat szerepét az anyagi léthez képest. E nézet hamis voltát a későbbiekben konkrétan megvilágítjuk. Itt csak annyit kell megállapítanunk, hogy Marx a tudatot az anyagi ontológiai fejlődés kései termékének fogta fel. Ha ezt egy vallási teremtmény isten vagy egy platóni idealizmus szellemében értelmezik, akkor kétségtelenül ilyen látszat keletkezhet. Egy materialista fejlődésfilozófia számára ezzel szemben valamely kései terméknek nem kell ontológiai jelentősége szempontjából alacsonyabb rendűnek lennie. Hogy a tudat visszatükrözi a valóságot és ezen az alapon lehetővé teszi annak módosító megmunkálását, az — létszerű értelemben — reális erejét, nem pedig — irreálisan túlfeszített nézőpontból ítélkezve — gyengeségét jelenti.

2

Itt csupán a társadalmi lét ontológiájával foglalkozhatunk. De sajátosságát mégsem tudjuk megragadni, ha figyelmen kívül hagyjuk, hogy társadalmi lét csak az organikus lét bázisán, ez pedig csak az anorganikus lét bázisán jöhet létre és fejlődhet tovább. Az egyik létmódból a másikba való átmenet előkészítő formáit a tudomány már kezdi feltárni. Ennek során már fény derült az elvileg legfontosabb kategóriákra, melyek a bonyolultabb létformákat az egyszerűbbekkel szemben jellemzik; ezek: az élet újratermelése, ellentétben a pusztá mássá-levéssel; aktív, a környezetet tudatosan megváltoztató alkalmazkodás, ellentétben a környezethez való pusztán passzív alkalmazkodással. Az is világossá vált, hogy az egyszerűbb létformát, akárhány átmeneti kategóriát hozzon is létre, a bonyolultabb létforma valóságos keletkezésétől mégis egy ugrás választja el; a bonyolultabb létforma valami minőségileg új, amelynek genezisének sohasem lehet az egyszerűbb formából egyszerűen „levezetni”.

Mindegyik ilyen ugrást az új létforma kiépülése követi. De bármennyire is az a helyzet, hogy eközben valami minőségileg új keletkezik, sok esetben mégis úgy látszik, mintha ez az új nem volna több az alapul szolgáló lét reagálási módjainak olyan új működési kategóriákba való átalakulásánál, amelyek tulajdonképpen az újonnan keletkezett lét új-voltát teszik. Gondoljunk arra, hogyan vált ki a fény, amely a növényekre még tisztán fiziko-kémiai módon hat (természetesen már itt sajátos életmegnyilvánulásokat eredmé-

nyezve), a magasabb rendű állatok látásában a környezetre vonatkozó sajátos biológiai reagálási formákat. Így ölt az újratermelési folyamat a tulajdonképpeni lényegének egyre inkább megfelelő formákat az organikus természetben, így válik egyre határozottabban sui generis létté, habár az eredeti létalapzatokban való megalapozottság sohasem szüntethető meg. Anélkül, hogy e problémakomplexust akár csak jelezni tudnánk, hadd jegyezzük meg itt, hogy az organikus újratermelési folyamat továbbfejlődése, a szó tulajdonképpeni értelmében mind tisztábban és kimondottabban biológiaiivá válása az érzéki észleletek segítségével egyfajta tudatot is kialakít, egy fontos kísérőjelenséget mint a sikeres életműködés magasabbrendű szervét.

Az organikus újratermelési folyamat bizonyos fejlettségi szintje elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy létrejöhessen a munka mint egy új létmód dinamikus-strukturáló alapzata. Itt is el kell mennünk a munka számos meglevő csírája mellett, amelyek pusztá csírák maradnak, ahogy az olyan zsákutcák mellett is el kell mennünk, ahol nemcsak egyfajta munka, hanem annak szükségszerű fejlődési következménye, a munkamegosztás is létrejött (méhek stb.), mert ez, amennyiben a nem példányainak biológiai differenciálódásaként rögzítődött, nem válhatott egy újfajta léthez való továbbfejlődés princípiumává, hanem fejlődés nélküli stabilitás, a fejlődés zsákutcája maradt.

A munka lényege éppen abban áll, hogy túllép az élőlényeknek ezen a környezetükkel folytatott biológiai küzdelmükbe béklyózottságán. A lényegi elválasztó mozzanat nem csupán a termékek tökéletessége, hanem a tudat szerepe is, amely éppen itt szűnik meg a biológiai újratermelés pusztá kísérőjelensége lenni: a termék, mondja Marx, olyan eredmény, amely a folyamat kezdetén „a munkás elképzelésében, tehát eszmeileg már megvolt”.

Talán meglepő, hogy éppen itt, az organikus természet létének a társadalmi léttől való materialista elhatárolásában ilyen döntő szerepet tulajdonítunk a tudatnak. De nem szabad elfelejtenünk, hogy az itt felmerülő kérdés-komplexusok (legmagasabb típusuk a szabadság és szükségszerűség komplexusa) csak a tudat aktív szerepével kaphatnak — éppen ontológiailag — valódi értelmet. Ahol a tudat nem vált a lét hatékony erejévé, ott ez az ellentét egyáltalában nem léphet fel, ezzel szemben mindenütt, ahol a tudatnak objektíve ilyen szerep jut, a megoldás szükségképpen meg van terhelve ezekkel az ellentétekkel.

A munkát végző embert, a munka révén emberré vált állatot teljes joggal válaszoló lénynek nevezhetjük. Mert nem fér hozzá kétség, hogy minden munkatevékenység úgy jön létre, mint az őt kiváltó szükségletre válaszoló megoldás. Mégis elmennénk a dolog lényege mellett, ha itt közvetlen viszonyt előfeltételeznénk. Az ember, ellenkezőleg, éppen azáltal lesz válaszoló lény, hogy — a társadalmi fejlődéssel párhuzamosan növekvő mértékben — szükségleteit, kielégítésük lehetőségeit kérdésekké általánosítja és a kérdéseket kiváltó szükségletre adott válaszában tevékenységét ilyen, gyakran messzire szerteágazó közvetítésekkel alapozza meg és gazdagítja. Így nemcsak a válasz, hanem a kérdés is közvetlenül a tevékenységet irányító tudat terméke. Ezzel azonban nem szűnik meg a válaszolás létszerű elsődlegessége ebben a mozgalmasság komplexusban. Csupán az anyagi szükséglet, mint az egyéni és a társadalmi újratermelési folyamat mozgatója, hozza valóban mozgásba a munka komplexusát, és minden közvetítés létszerű szerepe csak az, hogy e szükségletet kielégítse. Természetesen olyan közvetítésláncolatok segítségével, amelyek mind a társadalmat körülvevő természetet, mind a benne tevékenykedő

embereket, vonatkozásaikat stb. szakadatlanul megváltoztatják — amennyiben a természetben olyan erőket, viszonylatokat, tulajdonságokat stb. tesznek gyakorlatilag hatékonnyá, amelyek máskülönben nem tudtak volna ilyen hatásokat kiváltani, amennyiben az ember ezeknek az erőknek a szabaddá tétele és saját uralma alá hajtása során továbbfejleszti a maga képességeit.

A munkával tehát ontológiailag adva van a munka, a munkát végző ember továbbfejlődésének lehetősége. Már ezáltal is, de mindenekelőtt annak következtében, hogy az újratermelési folyamatnak a környezetre való pusztán reagáló, passzív alkalmazkodását a környezet tudatos és aktív átalakításává változtatja át, a munka nem pusztán az a tény, amelyben a társadalmi lét új sajátossága kifejezésre jut, hanem — éppen ontológiailag — az egész új létforma modellje.

Minél pontosabban vesszük szemügyre működését, annál világosabbá válik ez a jellege. A munka teleologikus tételezésekből áll, amelyek mindenkor oksági sorokat hoznak működésbe. Ez az egyszerű, konstatáló megállapítás évezredes ontológiai előítéleteket küszöböl ki. Az oksággal ellentétben, amely az összes létforma valamennyi mozgásának általános kifejezést adó spontán törvényt képviseli, a teleológia nem más, mint — mindig valamilyen tudat által végrehajtott — tételezési mód, amely, bár meghatározott irányokba terelve, de mindig csak oksági sorokat hozhat mozgásba. Amikor tehát korábbi filozófiák a teleologikus tételezést nem a társadalmi lét ilyen különösségeként ismerték fel, ki kellett agyalniuk egyrészt egy transzcendens szubjektumot, másrészt a teleologikusan működő összefüggéseknek egy különös hatásmódját, hogy a természetnek és a társadalomnak teleologikus jellegű fejlődéstendenciákat tulajdoníthassanak. A döntő szempont itt e tényállás kettős jellege: egy társadalomban, amely valóban társadalmivá vált, azoknak a tevékenységeknek a többsége, amelyek totalitása az összességet mozgatja, teleologikus eredetű ugyan, reális létezésük azonban, akár egyedülállóak maradnak, akár összefoglalódnak, oksági összefüggésekből áll, amelyek sehol és semmikor, semmilyen vonatkozásban nem lehetnek teleologikus jellegűek.

Minden társadalmi gyakorlat — a munkát e gyakorlat modelljének tekintve — egyesíti magában ezt az ellentétességet. Egyrészt ez a gyakorlat alternatív döntésben áll, mert az egyedi embernek, valahányszor valamit cselekszik, döntenie kell a cselekvés vagy a cselekvéstől való tartózkodás mellett. Tehát minden társadalmi tett jövőbeli teleologikus tételezésekre vonatkozó alternatív döntésekből fakad. A társadalmi szükségszerűség csak azon a — gyakran anonim — nyomáson keresztül érvényesülhet, amely az egyéneket alternatív döntéseik meghatározott irányban való végrehajtására zstapot. Marx ezt a helyzetet helyesen úgy jellemzi, hogy a körülmények „urizlujása terhe mellett” meghatározott módon való cselekvésre készítetik az embereket. Az embereknek azonban, végső soron, maguknak kell végrehajtaniuk cselekedeteiket, még ha eközben gyakran meggyőződéseik ellenére cselekszenek is.

A társadalomban élő ember e feloldhatatlan helyzetéből vezethető le annak a komplexusnak minden reális problémája — természetesen bonyolultabb szituációkban tekintetbe véve a bonyolultabb problémákat —, amelyet szabadságnak szoktunk nevezni. Anélkül, hogy túllépnénk a tulajdonképpeni értelemben vett munka területét, utalhatunk az érték és a követelmény [Sollen] kategóriájára. A természet sem az egyiket, sem a másikat nem ismeri. Az anorganikus természetben az így-létből a másképpen-létbe való átalakulásoknak

magától értetődően semmi közük nincs értékekhez. Az organikus természetben, ahol az újratermelési folyamat létszerű értelemben a környezethez való alkalmazkodást jelenti, már beszélhetünk ennek sikeréről vagy balsikeréről, de ez az ellentét nem lépi át soha — éppen létszerűen — a pusztá másképpen-lét határait. Már egészen más a helyzet a munkával. A megismerés általában nagyon világos különbséget tesz a tárgyak objektíve létező magánvalósága és pusztán elgondolt számunkravalósága között, amelyre a megismerési folyamatban tesznek szert. A munkában azonban a munkatermék számunkravalósága tárgyi, reálisan létező tulajdonságává lesz, éppen azzá, amelynek révén a munkatermék, ha helyesen tételezik és valósítják meg, betöltheti társadalmi funkcióit. Ezáltal válik értékessé (balsiker esetén: értéktelenné, értékeltenessé). A számunkravalóság igazi tárgyivá válása az az egyedüli folyamat, amelyben reálisan értékek keletkezhetnek. Az, hogy ezek a társadalmiság magasabb fokain szellemibb formákat öltenek, nem szünteti meg ennek az ontológiai genezisnek az alapvető jelentőségét.

Hasonló a helyzet a követelménnyel. A követelmény az ember társadalmi céltételezések (és nem pusztán természeti jellegű vagy spontán emberi hajlamok) által meghatározott magatartási módjait foglalja magában. Mármost a munka lényegéhez tartozik, hogy benne minden mozgást, a mozgást megvalósító embereket előre meghatározott céloknak kell irányítaniuk. Tehát minden mozgás valamilyen követelmény alá van rendelve. Itt sem változik meg semmilyen létszerűen döntő mozzanat, ha ezt a dinamikus struktúrát tisztán szellemi működési területekre vesszük át. Éppen ellenkezőleg, szemben az ismeretelméleti-logikai módszerekkel, itt teljes világossággal fognak megmutatkozni azok az összefüggések, azok a létszerű összekötő tagok, amelyek a kezdeti szellemi magatartásmódtól a későbbiekhez vezetnek; ismeretelméleti-logikai módszerekkel a magasabb formák felől nézve láthatatlanná válik az az út, amely a kezdetiekhez vezet, sőt e módszerek nézőpontjából a magasabb és a kezdeti formák egyenesen ellentétekként jelennek meg.

Ha most már a tételező szubjektum szempontjából vetünk egy pillantást a munka összefolyamatára, azonnal megmutatkozik, hogy bár a szubjektum a teleologikus tételezést tudatosan hajtja végre, sohasem úgy azonban, hogy képes volna saját tevékenységének valamennyi feltételét s még kevésbé valamennyi következményét áttekinteni. Magától értetődik, hogy ez nem tartja vissza az embereket a cselekvéstől. Hiszen számtalan helyzet adódik, amelyben pusztulás terhe mellett feltétlenül cselekedni kell, még annak tudatában is, hogy a körülményeknek csak egy parányi részét lehet áttekinteni. De az ember még magában a munkában is gyakran tudatában van annak, hogy a körülményeknek csak egy kis körét képes uralni, ám — mivel a szűkséglet sürget és a munka így is kilátásba helyezi kielégítését — valamiképpen mégis végre tudja hajtani a feladatot.

Ennek a feloldhatatlan helyzetnek két fontos következménye van. Először is a munka állandó tökéletesítésének belső dialektikája, amennyiben végzése közben, eredményeinek stb. megfigyelése során állandóan növekszik a megismerhetővé vált meghatározások köre, s ennek következtében maga a munka mind sokrétűbbé, mind nagyobb területeket átfogóvá, extenzíve és intenzíve egyaránt mind magasabb rendűvé válik. Mivel azonban ez a tökéletesedési folyamat nem szüntetheti meg az alaptényt, az összes körülmény megismerésének lehetetlenségét, a munka e létmódja — növekedésével párhuzamosan — felébreszti egy transzcendens valóság élményét is, amelynek ismer-

retlen hatalmait az ember megkísérli valamiképpen magára nézve kedvezően hangolni. Nincs itt terünk arra, hogy a mágikus praxis, a vallásos hit stb. ebből a helyzetből kinövő különböző formáival foglalkozunk. Mégis meg kellett említenünk őket, bár ez a helyzet magától értetődően csupán egyik forrása ezeknek az ideologikus formáknak. Meg kellett említenünk őket, mert a munka nemcsak minden emberi tevékenység objektív ontológiai modellje, hanem — az itt említett esetekben — a valóság isteni teremtésének, a valamilyen mindentudó teremtő által teleologikusan létrehozott összes képződménynek közvetlen mintaképe is.

A munka tudatos tételezés, tehát meghatározott célok és eszközök — ha soha nem is tökéletesen konkrét — ismeretét előfeltételezi. Mivel, ahogy megmutattuk, ontológiai lényegi jegyeihez tartozik a fejlődés, a tökéletesedés, kibontakozása során magasabbrendű társadalmi képződményeket hív életre. Ezek közül a differenciálódások közül talán a legfontosabb az előmunkálatok fokozódó önállósulása, a cél és eszköz megismerésének — mindig viszonylagos — elkülönülése magán a konkrét munkán belül. A matematika, geometria, fizika, kémia stb. eredetileg a munka ezen előkészítő folyamatának részei, mozzanatai voltak. Fokozatosan önálló megismerési területekké fejlődtek, anélkül, hogy ezt az eredeti funkciójukat teljesen elveszíthették volna. Minél egyetemesebbé és önállóbbá válnak ezek a tudományok, annál egyetemesebb és tökéletesebb lesz a munka is; minél jobban kiterjednek, elmélyülnek stb., annál nagyobb lesz az így keletkezett ismeretek befolyása a munka céltételezésére és végzésének eszközeire.

Az ilyen differenciálódás már a munkamegosztás viszonylag magasán kifejlődött formája. Maga a munkamegosztás azonban a munka fejlődésének legelőkelőbb következménye. Még mielőtt a munka teljes intenzív kibontakozásra jutott volna, már fellép ez a következményes jelenség. Ami ebben ontológiailag figyelemre méltó számunkra, az a teleologikus tételezés új formájának fellépése: a munkamegosztásban ugyanis nem egy darab természetet kell az emberi céltételezéseknek megfelelően megmunkálni, hanem egy (vagy több) embert kell arra készíteni, hogy bizonyos teleologikus tételezéseket előre meghatározott módon hajtson végre. Mivel egy meghatározott munkának, legyen az még oly differenciáltan megosztva, csupán egyetlen egységes főcélja lehet, meg kell találni azokat az eszközöket, amelyek biztosítják a céltételezés egységességét a munka előkészítésében és kivitelezésében. Ezeknek az új teleologikus tételezéseknek ezért a munkamegosztással egyidejűleg kell működésbe lépniük, és később is minden munkamegosztásos munka nélkülözhetetlen eszközei maradnak. A magasabb fokú társadalmi differenciálódás, az antagonisztikus érdekekkel bíró társadalmi osztályok keletkezése során a teleologikus tételezéseknek ez a fajtája lesz szellemi-strukturáló alapzata annak, amit a marxizmus ideológiának nevez. Azokban a konfliktusokban ugyanis, amelyeket a fejlettebb termelések felvetnek, az ideológia szolgáltatja a formákat, amelyekben az emberek tudatosítják és végigküzdi e konfliktusokat.

Ilyen konfliktusok mind erősebben hatják át az egész társadalmi életet. Az egyedi munkában és a mindennapi életben felmerülő, magánjellegű és közvetlenül magánúton megoldott ellentétektől azokig a súlyos problémakomplexusokig terjednek, amelyeket az emberiség mindmáig a nagy társadalmi átalakulásaiban végigküzdeni törekedett. A legalapvetőbb struktúra-típus azonban mindenütt lényegében közös vonásokat mutat: ahogy maga a munka számára nélkülözhetetlen volt a számításba jövő természeti folyama-

tokról szerzett reális tudás, hogy a társadalomnak a természettel folytatott anyagcseréje sikeres legyen, ugyanúgy itt is elengedhetetlen bizonyos tudás az emberekről magukról, egymáshoz való személyes és társadalmi vonatkozásaikról, hogy a kívánt teleologikus tételezések végrehajtására lehessen készíteni őket. Hogy ezekből a létszükségyszerűséggel keletkezett ismeretekből, amelyek kezdetben erkölcs, hagyomány, szokás, nemkülönben mítosz alakját öltik, hogyan nőttek ki később racionalizált eljárási módok, sőt tudományok, az — Fontane szavaival élve — tágas mező. Ezért e kérdést lehetetlen egyetlen előadás keretei között tárgyalnunk. Csupán arra utalhatunk, hogy a természettel folytatott anyagcserét befolyásoló ismeretek szükségképp könnyebben választhatók le a teleologikus tételezésekről, amelyek megalapozására létrejöttek, mint azok, amelyek emberek és embercsoportok befolyásolására irányulnak. Itt a cél és az ismeretjellegű megalapozás közti viszony sokkal intimebb. Ennek a megállapításnak azonban semmi esetre sem szabad az egységesség vagy abszolút különbség ismeretelméleti túlfeszítéséhez vezetnie. Egyidejűleg vannak jelen ontológiai megegyezések és különbségek, amelyek csak egy konkrét társadalmi-történelmi dialektikában találhatják megoldásukat.

Itt csupán a társadalmi ontológiai alapzatra lehetett rámutatni. Minden társadalmi történés egyedi teleologikus tételezésekből ered, de maga tisztán oksági jellegű. A teleológiai genezis természetesen fontos következményekkel jár minden társadalmi folyamatra nézve. Egyrészt olyan tárgyak keletkezhetnek, valamennyi következményükkel, amelyeket a természet maga sohasem hozhatott volna létre; gondoljunk csak, hogy ezt a tényállást is primitív fokon mutassuk fel, a kerékre. Másrészt minden társadalom fejlődési iránya az, hogy megszűnik a szükségyszerűség mechanikus-spontán érvényesülése, tipikus megjelenési módja mindinkább az emberek képztetése, kénytelenítése, kényszerítése stb., illetve visszatartása lesz meghatározott teleologikus döntések meghozatalában.

A társadalmi összefolyamat saját törvényszerűségekkal bíró oksági jellegű folyamat — sohasem valamilyen objektív célkövetés. Még ott is, ahol embereknek vagy embercsoportoknak sikerül céltételezéseiket megvalósítani, az eredmény rendszerint egészen eltér a szándékolttól. (Gondoljunk arra, hogy a termelőerők fejlődése az ókorban felbomlasztotta a társadalom alapzatait, hogy a kapitalizmus meghatározott stádiumában periodikusan visszatérő válságokat idézett elő stb. stb.) A teleologikus tételezések és oksági következményeik e belső diszkrepanciája fokozódik a társadalmak növekedésével, a bennük való társadalmi-emberi részvétel elmélyülésével.

Természetesen ezt is a maga konkrét ellentmondásosságában kell megértenünk. Bizonyos nagy gazdasági események (gondoljunk például az 1929-es válságra) ellenállhatatlan természeti katasztrófa látszatával léphetnek fel. A történelem azonban azt mutatja, hogy éppen a legnagyobb átalakulásokban — gondoljunk a nagy forradalmakra — igen jelentős volt annak a szerepe, amit Lenin szubjektív tényezőnek szokott nevezni. A céltételezések és következményeik különbözősége mindenesetre kifejezésre jut a társadalmi újratermelési folyamat anyagi elemeinek és tendenciáinak tényleges túlsúlyában. Ez azonban sohasem jelenti azt, hogy ez a túlsúly mindig kényszerűen, ellenállást nem tűrő módon tudna érvényesülni. Az ilyen mozgástendenciákra adott emberi reakcióból fakadó szubjektív tényező számos területen néha módosító, néha éppenséggel döntő tényező marad.

Kísérletet tettünk arra, hogy megmutassuk: hogyan adottak a társadalmi lét kategóriái és összefüggései már a munkában. Egy előadás terjedelme nem engedi meg, hogy akár csak utalásszerűen lépésről lépésre nyomon kövessük a munkától a társadalom totalitásáig való fokozatos felemelkedés útját. (Pl. egyáltalán nem tudunk kitérni az olyan fontos átmenetekre, mint a használati értéknek csereértékké s ennek pénzzé való fejlődése stb.) Hallgatóim tehát meg kell engedjék — hogy az eddig vázolt ontológiai megállapításoknak az osztálytársadalom, annak fejlődése, perspektívái szempontjából való jelentőségét legalább utalásszerűen jelezzük — bizonyos tárgyilag rendkívül fontos közvetítési területek átugrását; arra törekszem, hogy legalább a társadalom és történelem e genetikus kezdetének fejlődésükkel való legáltalánosabb összefüggését valamivel élesebb fénybe állítsam.

Mindenekelőtt látnunk kell, miben áll az a gazdasági szükségszerűség, amelyet Marx barátai és ellenségei oly kevés megértéssel szoktak magasztalni vagy becsmérelni a Marx életműve által kialakított összképen. Mindjárt az elején hangsúlyoznunk kell azt a magától értetődő igazságot, hogy nem valamilyen természeti szükségszerűséggel lezajló folyamatról van szó, bár maga Marx az idealizmussal polemizálva olykor ilyen kifejezéseket használ. A döntő ontológiai alapra — teleologikus alternatív döntések által mozgásba hozott oksági összefüggések — már nyomatékosan utaltunk. Ennek az a következménye, hogy rá vonatkozó pozitív ismereteink a maguk konkrét, lényegi tartalmában *post festum* jelleget kell viseljenek. Természetesen láthatók itt általános tendenciák, de ezek konkrétan olyan egyenlőtlenül érvényesülnek, hogy többnyire csak utólag szerezhetünk tudomást konkrét mibenlétükről: az esetek többségében csak a differenciáltabb, összetettebb társadalmi képződmények megvalósulási módjai mutatják világosan, merre tartott valójában egy átmeneti korszak fejlődési iránya. Az ilyen tendenciák tehát csak utólag ragadhatók meg pontosan; a közben képződött és a tendenciák kibontakozása szempontjából korántsem teljesen közömbös társadalmi nézetek, törekvések, előrelátások stb. is csak utólag nyerik el a maguk igazolását vagy cáfolatát.

Az eddigi ökonómiai fejlődésben három ilyen fejlődési irányt észlelhetünk, amelyek — persze gyakran nagyon egyenlőtlenül, de mégiscsak a teleologikus tételezések alapjául szolgáló akarástól és tudástól függetlenül — nyilvánvalóan érvényesültek.

Először is tendenciálisan folytonosan csökken az emberek újratermeléséhez társadalmilag szükséges munkaidő. E tendencia általános voltát ma már senki sem tagadja.

Másodszor, maga az újratermelési folyamat egyre erősebben társadalmivá válik. Amikor Marx a „természeti korlát” állandó „visszaszorulásáról” beszél, egyrészt arra gondol, hogy az emberi (s ennél fogva a társadalmi) élet természeti folyamatokra alapozottsága sohasem szűnhet meg teljesen, másrészt arra, hogy a pusztán természeti oldal mennyiségi és minőségi részesedése a termelésben és a termékekben egyaránt folyton csökken, hogy az emberi újratermelés minden döntő mozzanata — gondoljunk az olyan természeti jellegű mozzanatokra, mint a táplálkozás vagy a nemiség — egyre több társadalmi elemet vesz fel magába, s ezek által szakadatlan és lényegi transzformáción megy keresztül.

Harmadszor, a gazdasági fejlődés egyben mind döntőbb jelentőségű

menyiségi és minőségi kapcsolatokat teremt az egyes — eredetileg egészen kicsi — önálló társadalmak között, amelyekből az emberi nem kezdetben objektíve reálisan állt. A világpiac napjainkban mind erősebben realizálódó gazdasági uralma már egy — legalábbis általános gazdasági szempontból — egységesített emberiséget mutat. Az egységesség persze csak reális gazdasági egységesítő elvek léteként és működésbe lépéseként áll fenn. Konkrétan egy olyan világban valósul meg, amelyben ez az integráció emberek és népek élete számára a legnehezebb, legkiélezettebb konfliktusokat veti fel (négerkérdés az Egyesült Államokban).

Mindezekben az esetekben a társadalmi lét külső és belső átalakításának döntően fontos tendenciáiról van szó; általuk nyeri el e lét a maga tulajdonképpeni alakját: vagyis általuk vált az ember természeti lényből emberi személyiséggé viszonylag magasan fejlett állatfajból emberi nemmé, emberiséggé. Mindez a társadalmi komplexusban keletkező oksági sorok terméke. Magának a folyamatnak nincs célja. Továbbfejlődése ezért mind magasabb jellegű, mind alapvetőbb ellentmondásosságok működésbe lépését foglalja magában. A haladás emberi tevékenységek összefoglalása ugyan, de sohasem valamilyen teleológia értelmében vett beteljesítésük: ezért a primitív, bármilyen szép, de gazdaságilag korlátozott beteljesüléseket ez a fejlődés újra meg újra szétzúzza, ezért mindig új társadalmi konfliktusok formájában jelenik meg az objektív gazdasági haladás. Így az emberek eredeti közösségéből az osztályellentétek megoldhatatlannak látszó antinómiái jönnek létre; ezért az embertelenség leggonoszabb formái is egy ilyen haladás eredményei. Így kezdetben a rab-szolgaság haladás a kannibalizmushoz képest; így az ember elidegenedésének általános volta ma annak tünete, hogy a gazdasági fejlődés forradalmasítani készül az embernek a munkájához való viszonyát.

Az egyediség már természeti létkategória, és a nem [Gattung] ugyancsak az. Az organikus lét e két pólusa a társadalmi létben csak egyidejűleg, csak a társadalom egyre társadalmibbá válásának folyamatában emelkedhet fel emberi személyiséggé és emberi nemmé. A Marx előtti materializmus itt még csak a kérdésfeltevésig sem jutott el. Feuerbach számára, Marx kritikai ellenvetése szerint, az egyik oldalon csak az elszigetelt emberi egyén, a másikon csak a néma, a sok egyént pusztán természetileg összekapcsoló nem létezik. Egy történetivé vált materialista ontológia feladata ezzel szemben az, hogy feltárja a genezist, a növekedést, az ellentmondásokat az egységes fejlődésen belül; hogy megmutassa: az ember mint a társadalom termelője s egyúttal terméke ember-mivoltában valami magasabb rendű dolgot valósít meg, mint hogy pusztán egy elvont nem egyedi példánya legyen, a nem ezen a létszinten — a kifejlett társadalmi lét szintjén — többé nem pusztá általánosítás, amely alá példányai „némán” be vannak sorolva, hanem egyre világosabban artikuláló hangra tesznek szert, felemelkedvén az egyéniséggé vált egyedeknek a bennük öntudatra ébredt emberi nemmel való társadalmilag létező szintéziséhez.

Mint e lét és keletkezés teoretikusa, Marx a történelmi fejlődés valamennyi következményét levonja. Megállapítja, hogy az emberek a munka révén maguk tették magukat emberré — az eddigi történelem azonban mégis csak az emberiség előtörténete. Az igazi történelem csak a kommunizmussal

mint a szocializmus magasabb szakaszával veheti kezdetét. A kommunizmus tehát Marxnál nem az elgondolt beteljesedés elérendő állapotának utópikus-gondolati előlegezése, hanem ellenkezőleg: azon igazán emberi erők kibontakozásának reális kezdete, amelyeket az eddigi fejlődés mint az emberré válás fontos vívmányait létrehozott, újratermelt, ellentmondásos módon továbbfejlesztett. Mindez az emberek saját tette, önnön tevékenységük eredménye.

„Az emberek maguk csinálják a történelmüket”, mondja Marx, „de nem maguk választotta körülmények között.” Ez egyet jelent azzal, amit korábban úgy fogalmaztunk meg, hogy az ember válaszoló lény. A szabadságnak és szükségyszerűségnek a társadalmi létben ellentmondásos-elválaszthatatlan módon benne rejlő egysége nyer itt kifejezést, amely már a munkában hatékony volt mint a teleologikus alternatív döntések és feloldhatatlan oksági-kényszerű előfeltételeik és következményeik elválaszthatatlan-ellentmondásos egysége. Mint olyan egység, amely az emberi aktivitás minden társadalmi-személyes síkján mindig új, mindig bonyolultabb és közvetettebb formákban egyre újratermelődik.

Ezért beszél Marx az igazi emberi történelem megkezdődésének időszakáról mint a „szabadság birodalmáról”, amely azonban „csak a szükségyszerűség e birodalmán” (az emberiség gazdasági-társadalmi újratermelésén, a korábban jelzett objektív fejlődéstendenciákon) „mint bázisán virágozhat fel”.

Éppen a szabadság birodalmának ez a társadalmi-anyagi bázisához, a szükségyszerűség (gazdasági) birodalmához kötöttsége mutat rá arra, hogy az emberi nem szabadsága a saját tevékenységének eredménye. A szabadság, sőt a szabadság lehetősége is, nem természeti adottság, sem „fentről” érkező ajándék, még csak nem is az emberi lényeg — rejtélyes eredetű — alkotórésze. A szabadság magának az emberi tevékenységnek a terméke; ez a tevékenység konkrétan mindig mást eredményez ugyan, mint amire törekedett, reális következményeivel — objektíve — mégis folyton kiterjeszti a szabadság lehetőségének mozgásterét. Mégpedig közvetlenül a gazdasági fejlődési folyamatban, amennyiben egyrészt növeli az emberi alternatív döntések számát, horderejét stb., másrészt a tevékenységük által eléjük állított feladatok fokozása révén az emberek képességeit ugyancsak magasabb szintre emeli. Természetesen mindez még: a szükségyszerűség birodalma.

A munkafolyamat, a tevékenységi mező fejlődése azonban más, közvettebb következményekkel is jár: mindenekelőtt az emberi személyiség létrejöttével és kibontakozásával. Ez nem nélkülözheti a képességek fokozódását mint bázisát, de semmiképpen sem egyszerű, egyenes vonalú továbbvitele annak. Sőt, az eddigi fejlődésben gyakran túlnyomóan az ellentétesség viszonya áll fenn közöttük. Ez az ellentétes viszony a fejlődés különböző állomásain különböző, de minél magasabbra jutott a fejlődés, annál inkább kiéleződik. A képességek egyre erősebben differenciálódó fejlődése ma, úgy látszik, egyenesen akadályozza a személyiséggé válást, az emberi személyiség elidegenedésének hordozójaként hat.

Már a legkezdetlesebb munkával megszűnik az ember nembeliségének némasága. De a nembeliség kezdetben és közvetlenül csupán magánvalóságra: a mindenkor meglevő, gazdaságilag megalapozott társadalmi összefüggés tevékeny tudatára tesz szert. Bármilyen nagy legyen is a társadalmiság előrehaladása, horizontja bármilyen szélesre táruljon is, az emberi nem általános tudata ezzel még nem lépi át az ember és a nem számára mindenkor adott állapot e partikularitását.

De a magasabb nembeliség mégsem tűnt el soha teljesen a történelem napirendjéről. Marx úgy határozza meg a szabadság birodalmát, mint olyan „emberi erő kifejtést, amely öncél” a maga számára, amely tehát az egyedi ember és a társadalom számára egyaránt elég tartalmas ahhoz, hogy öncélnek ismerjék el. Mindenekelőtt világos, hogy egy ilyen nembeliség a szükségszerűség birodalmának mindaddig meg sem közelített fejlettségi szintjét előfeltételezi. Csak akkor kerül sor a társadalmi út szabaddá tételére az emberi tevékenység öncéllá válása előtt, ha a munka valóban teljesen az emberiség uralma alá kerül, ha ennél fogva magában rejtí már a lehetőséget, hogy „ne csak az élet eszköze”, hanem „első életszükséglet” legyen, ha az emberiség meghaladta önújratermelésének minden kényszerjellegét.

Szabaddá tenni az utat annyi, mint előteremteni a szükséges anyagi feltételeket, létrehozni lehetőségek mozgásterét a szabad öntevékenység számára. Mindkettő az emberi tevékenység terméke. De az első egy szükségszerű fejlődésnek, a második a szükségszerűen létrehozott eredmény helyes, emberhez méltó felhasználásának eredménye. Maga a szabadság nem lehet pusztán egy kényszerű fejlődés szükségszerű terméke, még akkor sem, ha kibontakozásának valamennyi előfeltétele csak ebben kapja meg létezővé válásának lehetőségeit.

Ezért itt nem utópiáról van szó. Mert először is megvalósításának valamennyi reális lehetőségét egy szükségszerű folyamat hozza létre. Nem hiába fektettünk olyan nagy súlyt már a legkezdetlegesebb munka alternatív döntéseinek szabadságmozzanatára. Az embernek saját tetteivel kell megszereznie szabadságát. De csak azért teheti meg ezt, mert minden egyes tevékenysége már szükséges alkotórészeként tartalmazza a szabadság egy mozzanatát.

Mégis, sokkal többről van szó. Ha ez a mozzanat nem lépne fel szakadatlanul az emberiség egész történelme folyamán, ha nem őrizné meg benne folytatólagos folyamatosságát, akkor természetesen a nagy fordulatban sem játszhatná a szubjektív tényező szerepét. De magának a fejlődésnek ellentmondásos egyenlőtlensége mindig ilyen következményekkel járt. Már a teleologikus tételezések következményeinek tisztán oksági jellege miatt is minden haladás előrelépés és visszalépés ellentmondásos egységeként jelentkezik. Az ideológiákban ezt aényt nemcsak tudatosságra (gyakran hamis tudatosságra) emelik, nemcsak végigküzdi a mindenkori ellentétes társadalmi érdekeknek megfelelően, hanem újra meg újra a társadalmakra mint eleven totalitásokra, az emberekre mint igazi útjukat kereső személyiségekre is vonatkoztatják. Jelentős egyedi megnyilatkozásokban tehát újra meg újra kifejezésre jut az emberi tevékenységek olyan világának — eddig mindig töredékes — képe, amely érdemes arra, hogy öncélnek ismerjék el. És figyelemre méltó, hogy míg a legtöbb — a maga idejében korszakalkotó — gyakorlati újítás oly gyakran nyomtalanul eltűnik az emberiség emlékezetéből, ezek a gyakorlatilag szükségképpen hiábavaló, gyakran tragikus pusztulásra ítélt kezdeményezések kiirthatatlan elevenséggel megőrződnek az emberiség emlékezetében.

Az emberek legjobbjainak tudata — azoké, akik az igazi emberré válás folyamatában képesek legtöbb kortársuknál egy lépéssel messzebbre menni — megnyilatkozásaik minden gyakorlati problematikussága ellenére ilyen tartósságot biztosít kezdeményezéseiknek. A személyiség és a társadalom egymáshoz kötöttsége fejeződik ki bennük, amely éppen az ember e teljesen kifejlett nembeliségét célozza, s amely ezért kifejezi az ember készségét, hogy a nem által normálisan elért lehetőségek válságaiban belsőleg továbbléljen; s ez a tovább-

lépés egy olyan helyzetben, amikor anyagilag valóra váltak egy magáértvaló nembeliség lehetőségei, segít ezt a nembeliséget reálisan világra hozni.

A legtöbb ideológia a magánvaló nembeliség megőrzésének és fejlesztésének szolgálatában állt és áll. Ezért mindig a konkrét aktualitáshoz idomulnak, az aktuális küzdelem megvívásának szándékoltan különböző változatai szerint vannak felfegyverezve. Csak a nagy filozófia és a nagy művészet (valamint egyes cselekvő emberek példaadó magatartásmódja) mutat a magáértvaló nembeliség irányába, csak ezek őrződnek meg kényszer nélkül az emberiség emlékezetében, halmozódnak fel mint feltételek egy készséghez: belőleg előkészíteni az embereket a szabadság birodalmára. Mindenekelőtt azoknak a tendenciáknak a társadalmi-emberi elutasításáról van itt szó, amelyek veszélyeztetik az embernek ezt az emberré válását. A fiatal Marx pl. ilyen centrális veszélyt ismert fel a „bírási” kategóriájának uralmában. Nem véletlenül csúcsosodik ki nála az ember szabadságharca abban a perspektívában, hogy az emberi érzékeknek teoretikusakká kell válniuk. Bizonytalán nem véletlen tehát, hogy a nagy filozófusok mellett olyan nagy szerepet játszottak Marx szellemi fejlődésében és életvitelében Shakespeare és a görög tragédiaírók. (Az *Appassionata* nagyraértékelése sem véletlen epizód Leninnél.) Kifejezésre jut ebben, hogy a marxizmus klasszikusai, szemben manipulációra beállított epigonjaikkal, sohasem tévesztették szem elől a szabadság birodalma megvalósíthatóságának különös módját. Természetesen éppen olyan világosan fel tudták becslélni a szükségszerűség birodalmának nélkülözhetetlen megalapozó szerepét.

Ma, a marxi ontológia megújításának kísérletében, mindkét mozzanatot szem előtt kell tartanunk: az anyagi tényező elsődlegességét a társadalmi lét lényege, mibenléte szempontjából, de egyúttal azt a felismerést is, hogy a valóság materialista felfogásának semmi köze az objektív vagy szubjektív partikularitások előtti ma szokásos kapitulációhoz.

(Fordította Kis János)

THE ONTOLOGICAL FOUNDATIONS OF HUMAN THOUGHT AND ACTIVITY

Georg Lukács

This paper is a short summary — originally intended as a lecture — of the author's views to be presented in his book *Contributions to the Ontology of Social Existence*.

ОНТОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Г. Лукач

Статья представляет собой краткое — в форме лекции — резюме основных положений работы автора под названием «К онтологии общественного бытия», находящейся в процессе подготовки.